

Prolegoména k výskumu existenciálnej literatúry

DANIEL DOMORÁK, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

DOMORÁK, D.: Prolegomena to the Research into Existential Literature
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 63, No. 3, p. 216 – 222.

The goal of the paper is to outline and comment on the basic features of the semantic field of the existential discourse, especially its key concepts, i.e. existential literature on the one hand and Existentialism on the other hand. The paper offers the text that presents the overview research into existential phenomena focused on the world and Czech contexts, however, not only in the area of literary science, but also in the wider area, mostly the philosophical one.

The research into the theoretical practice of existential thinking has in the long term run been showing inconsistency, even vagueness in the use of the terminology of the existential discourse as the same terms often have had various meanings. With regard to the standard frameworks applied to thinking about Existentialism, the outcome of the paper lies in showing the varied approach to the term Existentialism, or a complete abandonment to favour the term as the key term of the existential discourse. The same applies to literary science as well as philosophy, while the theory and history of philosophy have been trying to grasp the existential phenomena in a more appropriate way independent of the traditional understanding preferring Existentialism as defined mainly by J.-P. Sartre.

In the context of literary science the outcomes of the paper can only prove useful after the new existential discourses seen in a wider sense have been applied to particular literary practice, e.g. Slovak literature of the 20th century.

Key words: J.-P. Sartre, Existentialism, existential literature

Ku koncu prvej polovice 20. storočia vzniká na poli literatúry, filozofie, ale i v širších kultúrno-spoločenských súvislostiach diskurz, ktorý v súčasnosti možno najpriľahlejšie označiť ako diskurz existenciálny a líniu, ktorá sa od vzniku tohto diskurzu naprieč desaťročiami až dodnes odvíja, možno označiť ako líniu existenciálnu. Používanie pojmov existenciálna literatúra a existencializmus (ako dvoch hlavných termínov existenciálneho diskurzu) má zároveň v odbornej literatúre od polovice 20. storočia relatívne pevné miesto.

Napriek tomu však terminologické porozumenie pojmov existenciálneho diskurzu, najmä v ich systémovo-funkčnom vymedzení, porozumenie významovým odtienkom, ale i principiálnym rozdielom medzi jednotlivými pojmami množiny výrazov oného existenciálneho diskurzu je prakticky na veľmi nízkej, v mnohých prípadoch na žiadnej úrovni, čo platí v rôznych modifikáciách pre celú históriu existenciálneho diskurzu. To má za následok nediferencované manipulovanie s týmito pojmami a z toho vyplývajúce aj laxné

manipulovanie s rôznymi obsahmi týchto pojmov, napr. s menami autorov, ktorí sa k tomu-ktorému existenciálnemu pojmu viažu, na poli literatúry ide o autorov ako Miguel de Unamuno, Gabriel Marcel, Jean-Paul Sartre, Albert Camus, ale aj Fjodor Michajlovič Dostojevskij, Franz Kafka, Rainer Maria Rilke, Lev Šestov či William Faulkner.

Už prvý pohľad na vymenovaný zoznam autorov prezrádza, že v jednej skupine pri sebe stoja idey a poetiky pomerne širokého záberu, ktorých unifikované zastrešovanie spoločným pojmom si musí vyžadovať relatívne vysokú mieru všeobecnosti významu daného ústredného pojmu. A práve v tom tkvie hlavný problém, pretože existencializmus, ktorý najčastejšie ako ústredný pojem vystupuje, vysokou mierou všeobecnosti nedisponuje. Práve naopak, zásluhou J.-P. Sartra ako hlavného ideológa existencializmu je tento výraz pomerne špecificky zadeninovaný a čo je väčší problém, vďaka agilnosti a najmä vďaka celosvetovej popularite J.-P. Sartra sú jeho definície v odbornom povedomí navyše aj spoľahlivo a trvalo zakorenené. Podstatné tiež je, že toto zakorenenie sa začalo uskutočňovať a viac-menej trvá dodnes aj napriek tomu, že už hneď v jeho začiatkoch sa takmer všetci autori, ktorých J.-P. Sartre do definícií svojho konceptu zahrnul, jasne od existencializmu dištancovali. Bolo to preto, že Sartrom vypracovaný koncept existencializmu bol zadeninovaný priúzkou na to, aká široká množina obsahov vytvorením skupiny autorov takých rozmanitých poetík a ideí vzniká. Preto sa od Sartrovho pojmu existencializmus dištancoval nielen Albert Camus, ale aj viacerí významní filozofi spájaní s pojmom existencializmu ako napríklad filozof vnímania Maurice Merleau-Ponty.

Napriek tomu však odborná literatúra so Sartrovým konceptom existencializmu dodnes pracuje a s daným problémom nekorešpondovania obsahu existencializmu s obsahmi myšlienkových svetov autorov, ktorí sú k existencializmu priradení, sa vysporadúva zvláštnym – laxným spôsobom, keď myšlienkovú pluralitu daných autorov síce uzná, no napriek tomu s nimi v rámcoch špecificky zadeninovaného existencializmu pracuje ďalej.

Za jednu z najsilnejších Sartrových inšpirácií je považovaný nemecký filozof fundamentálnej ontológie Martin Heidegger. Deje sa tak vďaka vyššie spomínanej Sartrovej popularite, pretože prvý, kto Sartra s Heideggerom spojil, bol práve Sartre sám, keď ho uviedol vo svojej prednáške *Existencializmus je humanizmus* po svojom boku ako hlavného predstaviteľa ateistického existencializmu.¹

Heidegger sa od tohto privlastnenia však celkom zreteľne dištancoval sám: „Sartre naproti tomu vyjadruje základný princíp existencializmu takto: existencie predchádza esenci. Chápe pritom existencia a essentia ve smyslu metafyziky, jež od Platóna říká: essentia předchází existencia. Sartre túto vetu obrací. Převrácení metafyzické věty však nadále zůstává metafyzickou větou. Stejně jako tato věta setrvává Sartre spolu s metafyzikou v zapomenutosti bytí.“² Okrem tejto principiálnej výhrady upozorňujúcej na rozdiel medzi Sartrovým konceptom existencializmu a Heideggerovou fundamentálnou ontológiou, ktorá analyzuje ľudskú existenciu celkom novou optikou – nemetafyzicky – je podstatné aj to, že Heideggerovo myslenie sledovalo oveľa širšie záujmy. Výsledkom sa preto stal dôkladne štruktúrovaný systém postavený na ústredných Heideggerových termínoch „po-

¹ SARTRE, Jean-Paul: *Existencializmus je humanizmus*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1997.

² HEIDEGGER, Martin: *O humanismu*. Rychnov nad Kněžnou : Ježek, 2000, s. 20.

bytu“ a „starosti“, resp. „starosti o pobyt,“ pričom táto „starosť“ je tvorená tromi momentmi a to „naladením,“ „rozumením“ a „výkladom,“ z ktorých sú odvodené ďalšie kľúčové pojmy Heideggerovej štruktúry pobytu, a to „vrhnutosť,“ „autenticita“ či „rozvrh.“³ Dôležité vzhľadom na možnosti existenciálnej literárnovednej aplikácie poňatej nad rámce existencializmu je uchopenie Heideggerovej „naladenosti.“ Jedným z nosných motívov existencializmu je motív úzkosti a z toho vychádzajúce motívy ľahostajnosti, nudy a z nich zasa hnusu, odcudzenia atď. Tieto motívy sú základom negativizmu, či nihilizmu, ktorý je základnou vlastnosťou existencializmu od jeho začiatkov. Hoci sa táto jeho vlastnosť stala predmetom mnohých diskusií, v ktorých odznievali aj hlasy obhajoby predstavujúce akýsi pokus o existenciálnu interpretáciu daného negativizmu,⁴ prináležitost' tohto nihilistického „naladenia“ existencializmu je, na poli literatúry určite, neodškriepiteľná. Zásahu na tom majú predovšetkým emblematické texty existencializmu Jeana-Paula Sartra.

Je pravda, že ústredný motív úzkosti, z ktorého pramenia v podstate všetky podoby daného negativizmu, nie je nápadom Jeana-Paula Sartra a že úzkosť ako základné existenciálne naladenie rozpracoval vo svojom ranom diele práve Martin Heidegger, ktorý napokon bol, ako bolo už spomenuté, jednou z najpríznačnejších inšpirácií pre Sartra, avšak podstatné aj pre ďalší vývoj existenciálnej stránky fundamentálnej ontológie je práve systémové vnímanie úzkosti v rámci celej štruktúry Heideggerovej „starosti o pobyt“. Táto štruktúra je tvorená celým spektrom existenciálov, teda existenciálnymi kategóriami bytostného určenia človeka, akými sú možnosť, láska, pravda, nádej, tu bytie, starosť, bytie vo svete, bytie s druhými, rozvrh, úzkosť, radosť, hra, upadnutosť, práca, porozumenie, poznanie, odhodlanosť, moc, rozhodnutie, odovzdanosť, rozpoloženie, vzbura, vina atď.⁵ Analyzovaním týchto „bytostných štruktúr“ sa zaoberal Martin Heidegger a ďalší, ktorí jeho myšlienky rozvíjali a spracovávali na základe vlastných analýz, ako napr. filozof a pedagóg Eugen Fink, pre psychoterapeutické účely Ludwig Binswanger, Medard Boss, na poli nemeckej literatúry zasa Hans Ulrich Gumbrecht a ďalší. Uvádzať v tomto momente podrobnejšie klasifikačné výsledky analýz konkrétnych autorov nie je potrebné, dôležité je hlavne akcentovať široko obsiahle poňatie existencie v rámci existenciálnych myšlienkových systémov vychádzajúcich z fundamentálnej ontológie Martina Heideggera.

Širokospektrálnosť myšlienkového sveta existenciálneho diskurzu sa ukazuje aj v prípade historiografických prác snažiacich sa o definovanie princípov existenciálneho diskurzu bez toho, aby v tomto definovaní nechávali vyznieť myšlienkovu zúžený, no tradične protežovaný existencializmus.

Takéto práce sú pomerne rozšírené v oblasti dejín filozofie, kde prinášajú vlastné riešenia uchopenia existenciálneho diskurzu, ako je to napr. v prípade *Filosofie 19. a 20. století III*: „V ďalší časti se budeme zabývat mysliteli, kteří bývají často řazeni k ‚filosofii existence‘. Vědome se tomuto výrazu vyhýbáme, protože sugeruje představu, že tito mys-

³ Ide o systém vychádzajúci najmä z Heideggerovho raného diela *Bytie a čas*, tak ako ho opísal Miroslav Petříček v *Úvodu do súčasnej filozofie*.

⁴ Za všetky možno spomenúť Sartrov *Existencializmus je humanizmus*.

⁵ OLŠOVSKÝ, Jiří: *Slovník filozofických pojmu současnosti*. Praha : Grada, 2011, s. 66.

litéle tvoří nějaký ‚směr‘ anebo ‚školu‘ s jednotným filosofickým směřováním. Tak tomu ale není. Dáváme proto přednost označení ‚myšlení zaměřené k existenci‘. To spíše vystihuje okolnost, že všichni tito myslitelé sice vycházejí z existence člověka, přitom však sledují zcela svébytné a různorodé filosofické cíle.“⁶

Pokus o vystihnutie principiálnych charakteristík existenciálneho myslenia bez prílišnej špecifikácie, ktorá by mohla dané definovanie stiahnuť do konkrétneho myšlienkového konceptu toho-ktorého autora (napr. Sartrovho variantu existencializmu) predstavil v *Malých dejinách filozofie* Hans Joachim Störig, ktorý definuje existenciálnu filozofiu a jej „typické rysy, jež s sebou toto (existenciálne – pozn. D. D.) východisko nutně neslo, a které jsou proto všem společné:

1. Existence je vždy existence člověka. Je to způsob bytí vlastní člověku. (...) Jejím středem je člověk.

2. Existence je vždy individuální existence. Je to způsob bytí vlastní člověku jako jednotlivci. (...) Individuální existenci nelze odvozovat z něčeho dalšího. Bytí jednotlivce např. není (jako tomu bylo třeba ještě u Bergsona) součástí nějakého nadindividuálního ‚plynutí života‘. V tom je hlavní rozdíl oproti filozofii života.

3. Existenciální filozofie již neměří člověka modelem věci: Věc chápaná jako substance s vlastnosmi má pevně stanovenou podstatu. Nikoli člověk; člověk se teprve musí učinit tím, čím je. Proto nelze člověka pochopit a přiměřene interpretovat věcnými kategoriemi.

4. Z hlediska metody jsou filozofové existence více či méně fenomenology. I jim jde o bezprostřední uchopení soucna. Přesto však mají svým východiskem i cílem k Husserlovi dost daleko. Husserlovou podstatou, kterou chtěl nazírat, byly obecné, věčné, objektivní podstaty a podstatné zákony. (...)

5. Filozofie existence je dynamická. Existence není neměnné bytí, nýbrž je svou podstatou spjata s časem a časovostí. Je bytím v čase.

6. Existenciální filozofie se zaměřuje na člověka jako jednotlivce. Přitom však není individualistická, tzn. jednotlivce neizoluje. Naopak: proto že člověka vyhledává vždy v konkrétní situaci, v níž je vždy spojen se světem a jinými lidmi, nejeví se jí člověk nikdy izolovaný. Lidské bytí je bytím na světě a je to vždy bytí s jinými“.⁷

Störigovo vymedzenie je vyhovujúce z dvoch hľadísk – po prvé je dostatočne všeobecné a po druhé nie je všeobecné príliš.

Z uvedeného je totiž jasné, že motívy ako hraničná situácia, sloboda, ničota, úzkosť, odcudzenie, osamelosť atď. môžu z uvedených východísk vyplývať, ale nemusia. A keď nemusia, tak nie je najmenší dôvod, aby boli tieto motívy vopred stanovené meradlom existenciálnych fenoménov v literatúre.

Na strane druhej je však Störigovo vymedzenie zároveň aj dostatočne konkrétne na to, aby dokázalo existenciálne myslenie odlišiť od príbuzných disciplín, ako je napr. Bergsonova filozofia života alebo klasická fenomenológia Edmuda Husserla.

⁶ THURNHER, Rainer – RÖD, Wolfgang – SCHMIDINGER, Heinrich: *Filosofie 19. a 20. století III. Filosofie života a filosofie existence*. Praha : OIKOYMENH, 2009, s. 221.

⁷ STÖRIG, Hans Joachim: *Malé dějiny filozofie*. Praha : ZVON, 1991, s 431.

Český kontext

V slovenskom kultúrnom a literárnom prostredí hrá v celom 20. storočí významnú rolu český kontext. Tak je to aj v prípade pojmovej dvojice existenciálny – existencialistický. V súvislostiach českej filozofie a literatúry je jedným z najstarších a zároveň najtradovanejších spracovaní existencializmu ako nosného pojmu *První a druhý sešit* Václava Černého. Bol to konkrétne *První sešit o existencializmu*, vydaný už v roku 1948, ktorý Černému vyniesol popularitu trvajúcu až dodnes, keď býva so svojou publikáciou označovaný za najprominentnejšieho interpreta a vykladača existencializmu v českom prostredí; najmä vďaka čitateľnosti a pútavosti, s ktorou Černý existencializmus prezentuje.

Po obsahovej stránke sa však Černého „sešity“ takmer emblematicky vyznačujú spomínaným protežovaním Sartrovho konceptu existencializmu na úkor iných existenciálnych konceptov, ktoré sú nálepkou existencializmu taktiež zastrešené. Na jednej strane Václav Černý vymenováva pri pokuse definovať existencializmus široký diapazón spisovateľov od Dostojevského cez Kafku po Camusa, no pri myšlienkovom definovaní existencializmu sa principiálne vždy opiera len o koncept Jeana-Paula Sartra. V prípade, že Černý vysvetľuje existencializmus aj pomocou myšlienok iného autora, napr. Heideggera, ide o výber Heideggerových myšlienok zostavený práve Sartrom, podľa toho, ako tá-ktorá myšlienka korešpondovala s jeho konceptom. Sartre totiž len povŕahoval do svojho konceptu výseky myšlienkových svetov iných existenciálne ladených autorov, ktorých takýmto spôsobom existencializmu privlastnil. Tohto privlastňovacieho prístupu sa dotkol aj Václav Černý, ktorý, hoci ho sám uplatňoval, vo svojich „sešitoch“ tvrdil, že „jako vždy a každý, i Dostojevský bude pôsobiť tým len, čo si z neho nová doba a potreba budú ochotny vzít: bude existencializmom popřípade oteologizován“.⁸ Závislosť na Sartrovi pri pokuse hovoriť o existenciálnej literatúre autorov zjavne sa vymykajúcich jeho myšlienkovému svetu možno čítať aj z podobných tvrdení: „Za předchůdce a kořeny existencializmu můžeme pokládat ovšem jen ty zjevy, z nichž se existencialisté cítí růst sami (...)“⁹ Treba však dodať, že v podstate jediným hovorcom tzv. existencialistov bol práve J.-P. Sartre.

V rovnakom období napísal svoj výklad existenciálneho myslenia Václav Navrátil a práve jeho prístup predstavuje akúsi alternatívu k textu Václava Černého. Po podrobnej a komparatívnej analýze rôznych typov existenciálneho myslenia dospieva Navrátil vo svojej štúdií *Poznání a existence* k týmto záverom:

„1. Existencializmem lze nazvat komplex filosofémat, jehož jednou částí je pojem existence s nároky filosofickými.

2. Pojem existence ve smyslu filosofickém lze konstruovat ve shodě s prostředky tradičního ambilogického myšlení.

3. Jádrem existencializmu netkví v epických mýtech filosofii existencialistických. Pojmové historie, ‚pyramidy‘, to jsou vlastně jen marginální poznámky k vlastnímu pojmu existence.

⁸ ČERNÝ, Václav: *První a druhý sešit o existencializmu*. Praha : Mladá fronta, 1992, s. 23.

⁹ Tamže, s. 14 – 15.

4. Materiál tvořící obsah filozofického existencialismu nemá povahu empirie, není konečnou tezí, netryská z inspirace. Z uvedených totožností protikladu lze vytvořit teorii, že pojem existence, tak jak byl předveden, vzniká spekulací.

5. Ukázali sme, že pojem existence při zdokonalování definice muže být dotvořen transcendentalismem. Tím nabývá povahy filosofické.

6. Jak totožnost rozporu ve zdokonalování definice ukázala, má pojem filosofické existence charakter dialektický. A to dialektický ve smyslu metafyzickém.

7. Podle toho, jak je pojem námi exponován, existencialismus je testem metafyziky a ontologie.¹⁰

Václav Navrátil síce pracuje s pojmom existencializmu, avšak z jeho definovania princípov existencializmu je celkom zrejme, že sa pohybuje v nedozerne širších rámcoch ako Václav Černý so svojím výkladom existencializmu postavenom na Sartrovom koncepte. Nejde tu o kvalitatívne porovnanie, ale o šírku záberu, ktorým poňal svoju rozpravu o existencializme jeden i druhý autor, pretože pokiaľ Černého definícia existencializmu je postavená na pojmoch úzkosť, zúfalstvo, odcudzenie, hnus, ničota a sloboda,¹¹ pointu Navrátilovho definovania vyjadruje jeho záverečné tvrdenie, že „existencializmus je testom metafyziky a ontológie“.

Napriek tomu, že tradicionalizovaným výkladom sa stala interpretácia Václava Černého, v českej literatúre sa neustále objavujú pokusy o rekonfigurované spracovanie existenciálneho diskurzu vychádzajúce zo širšie poňatého vnímania existenciálnej literatúry. Samostatným autorom tohto prípadu je Ján Patočka, v novšej literatúre ide o dvojicu Jozef Vojvodík – Marie Langerová a najucelenejším výsledkom týchto pokusov je publikácia *Existencialisté* Vladimíra Papouška.

Vladimír Papoušek sa v úvode svojej publikácie *Existencialisté* vyjadruje: „Smyslom nasledujúcich textů není označit nějakou skupinu autorů za existencialisty, ani nazvat nějaký soubor próz existencialistickými díly. (...) většina spisovatelů ve skutečnosti nebyla existencialisty ve smyslu nějakého vědomého přihlášení se k tomuto myšlenkovému proudu. (...) Ve skutečnosti mi jde především o to prozkoumat způsoby literárního zobrazování lidské existence ve vztahu k proměňujícímu se historickému horizontu, jak se tato zobrazení ustavují v určité době, jak cirkulují v diskurzu literárním i mimo něj, jak se proměňují, popřípadě jak jsou opouštěny a nahrazovány jinými typy obrazových reprezentací.“¹²

Takto manifestovaná formulácia sa javí dostatočne všeobecná a vymedzujúca sa voči užšie chápanému existencializmu, čomu navyše zodpovedá aj Papouškova snaha o nové pojmoslovné zastrešenie existenciálneho diskurzu termínom existenciálnej imaginácie.¹³ Avšak pri bližšom pohľade na to, čo si autor pod týmto pojmom predstavuje a ako okruh textov existenciálnej imaginácie definuje, sa obsah jeho pojmu začne postupne zužovať a opäť sa vtisnúť do Sartrom nastavených rámcov: telo, priestor, ničota pred-

¹⁰ NAVRÁTIL, Václav: *O smutku, lásce a jiných věcech*. Praha : Torst, 2003, s. 451 – 452.

¹¹ Dané pojmy predstavujú kľúčové kategórie *Prvního sešitu o existencializmu*, na ktorých je vystavaný celý výklad o existencializme Václava Černého.

¹² PAPOUŠEK, Vladimír: *Existencialisté*. Praha : Torst, 2004, s. 7.

¹³ Tamže, s. 9.

stavujú základné modalily, z ktorých môžu vychádzať existenciálne obrazy,¹⁴ zmysluplné sa javí skúmanie takých textov, kde jednotlivé motívy (existenciálne – smrť, úzkosť...) vytvárajú určitý komplexný obraz nesamozrejmosti bytia,¹⁵ k typickým princípom existenciálnej imaginácie patrí všadeprítomná prítomnosť údelu k neuneseniu¹⁶ a pod. Veľmi explicitne sa to prejavuje v prípade definovania hlavnej postavy existenciálneho textu: „individuum, ktoré je zbavené všetkých väzieb k spoločnosti, náboženstvu či tradícii, môže vyjeviť existencionalistami proklamovanou primaritu existencie pred esenciou.“¹⁷ Notoricky známy princíp – existencia predchádza esenciou – je nosná formulácia Sartrových myšlienok, s ktorou sa nestotožňovali ani viacerí tzv. existencionalisti.

Na príklade Vladimíra Papouška sa ukazuje okrem iného aj to, že rekonfigurovanie existenciálnej literatúry ani dnes nie je jednoduchou úlohou. Za najklúčovejší moment v snahe o nové spracovanie existenciálnej literatúry sa javí korektné, širokospektrálne nastavenie východísk, teda existenciálnej teórie zohľadňujúcej celú myšlienkovú variabilitu existenciálneho myslenia. Tento postulát platí aj pre akýkoľvek výskum existenciálnej línie v prípade slovenskej literatúry, ktorý má aspirácie analyzovať existenciálny diskurz korektnejšie, ako tomu bolo doteraz.

LITERATÚRA

- ČERNÝ, Václav: *První a druhý sešit o existencializmu*. Praha : Mladá fronta, 1992.
HEIDEGGER, Martin: *O humanismu*. Rychnov nad Kněžnou : Ježek, 2000.
NAVRÁTIL, Václav: *O smutku, lásce a jiných věcech*. Praha : Torst, 2003.
OLŠOVSKÝ, Jiří. *Slovník filozofických pojmů současnosti*. Praha : Grada, 2011.
PAPOUŠEK, Vladimír: *Existencialisté*. Praha : Torst, 2004.
PETŘÍČEK, Miroslav. *Úvod do (současné) filosofie: [11 improvizovaných přednášek]*. 4., upr. vyd. Praha : Herrmann, 1997.
SARTRE, Jean-Paul: *Existencializmus je humanizmus*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1997.
STÖRIG, Hans Joachim: *Malé dějiny filozofie*. Praha : ZVON, 1991.
THURNHER, Rainer – RÖD, Wolfgang – SCHMIDINGER, Heinrich: *Filosofie 19. a 20. století III. Filosofie života a filosofie existence*. Praha : OIKOYMENH, 2009.

Mgr. Daniel Domorák
Ústav slovenskej literatúry SAV
Konventná 13
81 03 Bratislava
SR
e-mail: domorakd@gmail.com

¹⁴ Tamže, s. 16.

¹⁵ Tamže, s. 20.

¹⁶ Tamže, s. 30.

¹⁷ Tamže, s. 78.